

НОВІ ЯВИЩА У ФУНКЦІОНУВАННІ ГРАДАЦІЙНИХ СПОЛУЧНИКІВ

У статті проаналізовано нові явища у функціонуванні градаційних сполучників у публіцистичних та художніх творах української мови початку ХХІ століття, визначено їхні вторинні семантико-синтаксичні сфери.

Ключові слова: градаційні сполучники, семантико-синтаксична функція, транспозиційна семантико-синтаксична сфера, складносурядні речення, функціональні стилі сучасної української літературної мови.

На початку ХХІ століття спостерігаємо зміни у функціонально-стильовому навантаженні градаційних сполучників, які досі чітко не окреслені в кількісному та якісному вимірах. Вони протиставлені іншим виразникам семантико-синтаксичних відношень у складносурядному та простому ускладненому реченнях, з огляду на що потрібно простежити закономірності в їхньому функціонуванні.

Сполучники сурядності як виразники градаційних семантико-синтаксичних відношень між однорідними членами в простому та між предикативними частинами в складносурядному реченнях стали предметом спеціальних досліджень порівняно недавно [9; 6], [11; 12]. До цього їх розглядали серед єднальних і зіставно-протиставних сполучників [2, с. 501; 13, с. 192; 1, с. 15 – 21] або як градаційно-єднальні [10, с. 178 – 179] чи єднально-градаційні [13, с. 161] сполучники.

У нових граматичних студіях подано різну кількість градаційних сполучників. Одні дослідники виокремлюють 11 [14, с. 473], другі – 14 [4, с. 349], треті – 48 [7], а четверті обмежуються виділенням лише парних градаційних сполучників **не тільки... але й, не стільки... скільки, не те щоб... але, хоч і... але та ін.** [3, с. 286]. Дехто з мовознавців речення з парними сполучниками **як... так і, не тільки... а й, не лише... а й, якщо не... то,**

стільки... скільки кваліфікує як периферійні між складносурядними і складнопідрядними [5, с. 41].

Функціональне навантаження градаційних сполучників визначають як вираження спеціалізованих градаційних семантико-синтаксичних відношень між однорідними членами речення у простому чи предикативними частинами в складносурядному реченні та функціонуванні деяких із них у неспеціалізованій ролі виразників приєднувальних семантико-синтаксичних відношень [6, с. 26]. Залежно від того, який тип відношень превалює над іншим, виокремлюють дві групи градаційних сполучників: ті, які є виразниками лише градаційних семантико-синтаксичних відношень, а саме власне-градаційні, і ті, які передають два типи семантико-синтаксичних відношень – градаційні і приєднувальні, або градаційно-приєднувальні [11, с. 367 – 370].

Мета пропонованого дослідження – проаналізувати найуживаніші власне-градаційні та градаційно-приєднувальні сполучники в публіцистичному та художньому стилях української літературної мови початку ХХІ століття. Їх відібрано з-поміж 35 власне-градаційних і 10 градаційно-приєднувальних сполучників.

У системі власне-градаційних парних сполучників, які вказують на перехід дії чи стану через певну межу, посилюючи або послаблюючи значення попереднього поєднуваного компонента, найуживанішими є **не лише... а й, не лише... але й, не просто... а й, не просто... а й, не так... як, як... так і, якщо не... то, якщо не то... хоча(б)**, що потіснили в ужитку донедавна широко використовувані **не тільки... а й, не тільки... але й**. Сфера функціонування цих сполучників охоплює сучасні наукові тексти та художні твори, однак найвищу продуктивність вони виявляють на газетних шпальтах, напр.: *Здивував правоохоронців не лише обсяг виявлених речовин, а й їх зацікавила "широта" пропонованого асортименту (Україна молода, 16.10.09); Зіпсував його [свято] не лише снігопад, що накрив усю Волинь увечері напередодні, а й невідомі зловмисники, які обстріляли приміщення газети близько 23-ї години того ж дня (Україна молода, 15.10.09); ... колишні кріпаки*

саме тут знаходили **не лише** прихисток та свободу, **але й** можливість працювати на вільній землі... (Журавлик, 09.08); Однак саме цим людям потрібен **не просто** заробіток, **а й** їм необхідно працювати на цей заробіток (Урядовий кур'єр, 20.10.09). Вигнавши у березні 1943-го усіх німців із населених пунктів площею понад 2,5 тисячі квадратних кілометрів, українські повстанці **не просто** поставили українську адміністрацію, **а й** налагодили повноцінне існування цього маленького острівка незалежності... (Україна молода, 15.10.09). Дослідники пояснюють активніше функціонування **не лише... а й, не лише... але й, не просто... а й** тим, що "автори намагаються якомога ширше залучити ті сполучники, що властиві саме українській мові..." [9, с. 9].

Саме ця причина зумовлює дедалі активніше вживання градаційного сполучника **не так... як** – аналога **не стільки... скільки**. У мовленнєвій практиці ХХІ століття **не так... як** функціонує переважно в художніх та публіцистичних текстах, поєднуючи однорідні члени речення чи дві предикативні частини в складносурядному реченні і вказуючи на перехід дії в бік посилення чи послаблення, напр.: Малий. *Біда ж мені на чужині, – не так же тій сиротині, як бідній головоньці* (В. Шевчук); ...*Рогатинець – автор "Перестороги" – документу незвичайного розбудження не так релігійного, як власне національного і загальнолюдського* (Українське слово, 21-27 січня 2009).

Сучасна проза тяжіє до використання тих власне-градаційних сполучників, які ще більше увиразнюють доданий компонент до попереднього, посилюючи чи послаблюючи його значення. Це зумовило вживання авторами складених парних сполучників, у яких друга частина експресивно підсилена частками **навіть, та й, ще й** та ін., напр.: **Не те що** яблуку ніде було впасти, **а навіть і** зайвого ковтка свіжого повітря не вистачало на трьох підприєм'єрних показах російських фільмів – "Піп" Володимира Хотиненка, "Чудо" Олександра Прошкіна і «Цар» Павла Лунгіна (Україна молода, 15.10.09); *Бачите, ми, редакція, працюємо не тільки для вас, а ще й із вашою допомогою, і часом вона просто безцінна* (Католицький вісник, 8.02.09); ... в інших обласних центрах ситуація з дорогами **не лише** не краща, ніж у нас, **а й**

навіть гірша (Місто, 22.10.09); *Цей статус підтвердила невдала спроба участі цього співака в минулому сезоні “Танцюю для тебе”*: він [Віктор Павлик] **не просто** вилетів першим, **а ще й образився** (Україна молода, 16.10.09).

У сучасних періодичних виданнях автори широко використовують синтаксичні конструкції, у яких засобом поєднання компонентів є власне-градаційний сполучник **як... так і** для вираження градаційної семантики з єднальним відтінком, що супроводжує натяк на паралельність, одночасність розгортання подій у складносурядному реченні чи подібність характеристик зображуваних подій, явищ, процесів, названих однорідними членами речення, один із яких підсилює або послаблює попередній, напр.: Мар'яна. *Щойно ми були на “круглому столі” з технічних засобів для інвалідів, участь у якому брали як самі споживачі, так і виробники цих приладів* (Україна молода, 27.12.08); *Навчання тривалістю один-два дні проходять як медики, так і пересічні громадяни* (Україна молода, 15.10.09); *Тож для поліпшення ситуації потрібні дії як закладів освіти, так і роботодавців* (Урядовий кур'єр, 20.10.09).

Помітно розширює сфери свого функціонування і парний градаційний сполучник **якщо не... то, якщо не то... хоча(б)**, які, на думку К.Г. Городенської, указують на задоволення щонайменшим порівняно з ідеальним чи можливим [7, с. 320], напр.: *Кіноклубна культура у часи відлиги набула ролі інтелектуальних та художніх віддушин, кіноклуби стали осередками якщо не дисидентства, то вільнодумства* (Україна молода, 11.06.08); *На фоні збільшення проблем, безробіття, падіння доходів населення, падіння купівельної спроможності, взагалі соціального рівня, це може призвести якщо не до зіткнень, то до соціальної напруженості* (Житомирщина, 20.11.08); Валентин Євгенович. ... банк... зумів знову звестися на ноги і, головне, – виконати свої зобов'язання перед клієнтами, як ви самі відчуваєте, у них довіра до банку **якщо не** залишилася, **то хоча б** відроджується (Житомирщина, 22.10.09). Дедалі частіше дослідники фіксують уживання сполучника **якщо не... то** в неспеціалізованій ролі виразника

розділових семантико-синтаксичних відношень зі значенням взаємоусунення, напр.: ... *це й досі в українських селах на Різдво кладуть під святковий стіл якщо не плуг, то леміш від нього* (Г. Лозко).

Як відомо, функціонально-позиційні властивості градаційно-приєднувальних сполучників полягають у тому, що вони приєднують лише постпозитивний компонент до попереднього, посилюючи чи послаблюючи його семантичне навантаження [6, с. 27].

У функціонуванні градаційно-приєднувальних сполучників спостерігаємо тенденцію до надання переваги насамперед сполучникові **та ще й**, напр.: *Але де взяти достатньо грошей, та ще й в умовах нинішньої енергозбитковості галузі?* (Урядовий кур'єр, 21.10.09); ... *інших у його віці та ще й при сидячій роботі порозносило, сопуть та приють, пуза несучи...*(Г. Шкляр); *За показником ворожать про майбутнє: якщо це молодий гарний парубок, та ще й з грішми..., то для цієї родини майбутній рік буде щасливим...* (Г. Лозко). Крім нього, таку саму функцію виконує градаційно-приєднувальний сполучник **ще й** (розмовний варіант **іще й**), напр.: ... *під час археологічних розкопок на місці колишньої оселі Богдана Хмельницького знайшли... кахлі з гербом генерального писаря Війська Запорізького Івана Виговського, нашого знаменитого земляка, ще й гетьмана* (Житомирщина, 22.19.09); *Окрім того, що це нестримно смішно, іще й вельми адекватно соціальному завіконню, цей нібито анекдот вартий серйозної уваги дослідників масової свідомості* (Україна молода, 27.12.08).

Складений градаційно-приєднувальний **а то й** у ролі виразника градаційно-приєднувальних семантико-синтаксичних відношень сьогодні також розширює свої функціонально-стильові параметри, напр.: *Дацюк. ... якщо місце наріхтувати, пригодувати макухою, насіння льоновою прижарити чи так каші наварити, а то й баняк картоплі, то можна і його обдурити* (Г. Шкляр); *Коли там чоловікові голитися, як тиждень, а то й два, чоловік не чув коло себе запаху жінки?!* (М. Матіос).

Градаційно-приєднувальні сполучники **і навіть, та навіть** не змінили кардинально своїх стильових особливостей. Вони є характерними засобами зв'язку однорідних членів переважно в мові сучасної української преси та публіцистики і зрідка трапляються в науковому стилі, оскільки певною мірою увиразнюють приєднувальний член речення з попереднім, що не властиве науковому викладу думок, напр.: *Попри те, що після вбивства Бандери ..., Старшинського зустріли з почесними й навіть відзначили орденом Червоного прапора, героєм він не почувався* (Україна молода, 15.10.09); *... люди Лазаренка... зверталися по допомогу у вирішенні майнових питань до Прем'єр-міністра Юлії Тимошенко і навіть побували в уряді на прийомі...* (Україна молода, 16.10.09); *... ми осягли другу половину життя Сковороди, яку він провів на Слобожанщині – в Харківській губернії, в сусідніх російських містах Белгороді, Курську, Орлі та навіть у південному Таганрозі* (В. Стадниченко); *Але проти такого рішення виступили РНБО та навіть деякі міністерства...* (Україна молода, 13.10.09). Варто наголосити, що вагоме значення у структурі цих сполучників має перший складник, завдяки якому увиразнюють підкреслюється додаткову семантику єднальності.

Проаналізований матеріал засвідчує, що в українській літературній мові початку ХХІ століття помітні нові тенденції у функціонуванні градаційних сполучників, зумовлені багатьма чинниками, передусім намаганням авторів надати перевагу власне українським засобам синтаксичного зв'язку та ввести до книжного синтаксису розмовні експресивні варіанти.

З-поміж спеціалізованих виразників градаційних семантико-синтаксичних відношень у художньому та публіцистичному стилях української літературної мови функціонально активніше вирізняються власне-градаційні парні сполучники **не лише... а й, не лише... але й, не просто... а й, не так... як, як... так і, якщо не... то, якщо не то... хоча(б)** та градаційно-приєднувальні сполучники найуживанішими є **та ще й, ще й (і ще й)**.

Відзначені зміни дають підстави зробити загальний висновок про розширення сфери використання власне-градаційних та градаційно-приєднувальних сполучників у сучасній українській літературній мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С.П. Структура складного речення в українській мові: [навч. посібник] / С.П. Бевзенко. – К. : КДПІ ім. О.М. Горького, 1987. – 79 с.
2. Булаховський Л.А. Сполучники і сполучні групи (речення) / Л.А. Булаховський // Вибрані праці: В 5 т. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 2. Українська мова. – С. 498 – 543.
3. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка: [учебник для вузов] / Н.С. Валгина. – М. : Высш. школа, 1973. – 423 с.
4. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400 с.
5. Глушкова Г.М. Структурно-семантичні типи сурядності: дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Глушкова Галина Миколаївна. – Донецьк, 1998. – 184 с.
6. Городенська К. Градаційні сполучники української мови (проблемні питання) / Катерина Городенська // Науковий вісник Чернівецького національного університету: зб. наук. праць. Слов’янська філологія. – Чернівці, 2009. – Вип. 475 – 477. – С. 25 – 30.
7. Городенська К. Граматичний словник української мови: Сполучники / Катерина Городенська. – К. : Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.
8. Городенська К. Сполучникова реалізація семантико-синтаксичних відношень у складносурядних реченнях / Катерина Городенська // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія. – Вінниця, 2009. – Вип. 11. – С. 8 – 15.
9. Городенська К. Г. Функціональні зони сполучників в українській науковій мові / К.Г. Городенська // Українська термінологія і сучасність: зб.

наук. праць: [відп. ред. Л.О. Симоненко]. – К. : КНЕУ, 2005. – Вип. VI. – С. 7 – 13.

10. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови: [навч. посібник] / М.У. Каранська. – К. : Либідь, 1995. – 312 с.

11. Спільник Т. Складні речення сучасної української мови із семантикою градації / Тетяна Спільник // Verba Magistri: Мовознавство. Літературознавство. Журналістикознавство. Педагогіка. Методика : зб. наук. праць, присвячений ювілею доктора філологічних наук, професора С.В. Ломакович. – Х., 2008. – С. 361 – 371.

12. Спільник Т.М. Градаційне відношення в структурі складних сполучникових конструкцій сучасної української мови: дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Спільник Тетяна Миколаївна. – Харків, 2004. – 177 с.

13. Сучасна українська літературна мова. Морфологія [за заг. ред. І.К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.

14. Сучасна українська літературна мова / 2-е вид., переробл. і доп. : [за ред. А.П. Грищенка]. – К. : Вища школа, 1997. – 493 с.

Halyna Veselska

New phenomena in functioning of gradative conjunctions

In the article the circle of gradative conjunctions in the Ukrainian literary language is described, the new features in their functioning in publicistic and belles-lettres styles are analysed, their secondary semantico-syntactical spheres are determined.

Key words: gradative conjunctions, semantico-syntactical function, transiting semantico-syntactical sphere, compound sentences, functional styles of modern Ukrainian literary language.